

Wprowadzenie. Efemery jako obiekt badań interdyscyplinarnych

Kiedy Otto Quangel, skromny robotnik berlińskiej fabryki, dowiaduje się, że jego syn zginął na wojnie, postanawia wyrazić swój długo skrywany sprzeciw wobec totalitaryzmu w sposób, który z dzisiejszej perspektywy może wydawać się drobnym aktem oporu, a który w owładniętych politycznym fanatyzmem czasach był znakiem niebywalej odwagi. W miejscach publicznych, na przykład na parapetach berlińskich kamienic, Otto Quangel zostawia kartkę pocztową z rozpaczliwym wezwaniem „Matko! Führer zamordował mojego syna...”, a na odwrocie z tekstem:

Przekaż tę kartkę dalej, żeby wielu ją przeczytało! Nie dokładaj się na Pomoc Zimową! Pracuj wolno, coraz wolniej! Wsypuj piach między tryby! Każdy wasz powolniejszy ruch to szybszy koniec tej wojny! (Fallada 2011: 158)

Quangel doskonale wie, że za taki proceder grozi mu kara śmierci. Wszystkich, którym mogłoby przyjść do głowy jakiegokolwiek odstępstwo od narzuconych przez reżim zasad, ostrzegają wywieszone w zakładach pracy plakaty:

Ich spotkanie odbywa się w długim, pełnym przeciągów korytarzu, którego pobielone ściany całe zaklejone są plakatami. Spojrzenie Quangla mimowolnie pada na jeden z plakatów, który wisi krzywo za Trudel. Czyta kilka słów napisanego wytłuszczonym drukiem nagłówka: „W imieniu narodu niemieckiego”, potem trzy nazwiska i: „za zdradę kraju i zdradę stanu zostali skazani na śmierć przez powieszenie. Egzekucja odbyła się dziś rano w zakładzie karnym Plötzensee” (Fallada 2011: 31).

Mimo wszystko Otto Quangel decyduje się podjąć śmiertelnie niebezpieczne działania, które pieczołowicie planuje i w których wytrwale pomaga mu żona Anna. Momenty pozostawiania kartek rodzą ogromne napięcie, ale, co szczególnie interesujące, wcale nie mniejsze emocje towarzyszą osobom, które te kartki znajdują. Napotkany niespodziewanie skrawek papieru wywołuje strach, przerażenie i obawy o własne bezpieczeństwo.

Opisana historia jest osią fabuły stworzonej przez Hansa Falladę w powieści *Każdy umiera w samotności*. Jest fikcją literacką, choć, jak na wstępie pisze autor, inspirowaną opisaną w aktach Gestapo nielegalną działalnością pary berlińskich robotników w latach 1940–1942. Obok stworzonych przez pisarza wyrazistych postaci główną rolę w tej powieści odgrywają kartki pocztowe i plakaty, które mimo

wpisanej w nie ulotności są nośnikami najmocniejszych przekazów, zarówno tych opartych na dominacji i sile (w plakatach pochodzących od władzy), jak i tych niepozornych, wcielających w życie powiedzenie o kropli drążącej skałę.

Kreśląc fabułę swojej powieści, Fallada umiejętnie wnika w istotę drobnych, z pozoru mało znaczących tekstów zapisanych na wielkoformatowym plakacie lub świstku papieru, stworzonych po to, by służyły doraźnej potrzebie. Krótki czas trwania i szybko dezaktualizujący się temat to cechy wpisane w kontekst powstawania druków ulotnych — materiałów służących celom informacyjnym i propagandowym (PSB 2011: 74). Te zaś tworzą ogromny i heterogeniczny zbiór artefaktów o różnym i wielotematycznym charakterze, które „odzwierciedlają przejawy współczesnego życia” (PSB 2011: 70).

Określenie „dokumenty życia społecznego”, choć doskonale znane kustoszom bibliotek i muzeów (często pod akronimem dżs-y), nie jest terminem powszechnym i stanowi raczej element profesjolektu bibliotekarzy. Poza tym pierwsza część nazwy, „dokumenty”, może być myląca dla nieprofesjonalnego odbiorcy i odnosić jego skojarzenia wyłącznie w kierunku materiałów piśmiennych czy zadrukowanych, podczas gdy w skład takiego zbioru wchodzi też między innymi wytwory muzyczne, przypinki, wlepki, cenniki, karty menu, gazetki ściennie, losy loteryjne, kartki żywnościowe, proporczyki, dyplomy, bilety wstępu etc. Osobie, która zajmuje się językiem w przestrzeni publicznej, pewnych trudności może nastroczać zaklasyfikowanie analizowanych tekstów do określonych kategorii. Ujęcie bibliologiczne w odniesieniu do druków ulotnych syntetycznie podsumował Krzysztof Migoń, przedstawiając takie cechy druków, jak między innymi aktualność, okazjonalność, masowość (Migoń 2006: 16). Perspektywę genologiczną w podejściu do tekstów krótkich i pełniących istotną funkcję informacyjną nakreślił Waldemar Czachur, szczegółowo charakteryzując teksty minimalne (miniteksty): małe, choć niekoniecznie małopowierzchniowe, cechujące się „minimalizmem komunikacyjnym, powierzchniowym i kompozycyjnym” (Czachur 2020: 30). Już te dwa ujęcia kreślą możliwe perspektywy badań, dając podstawę do naukowego opisu w zależności od wybranej przez badacza dyscypliny. Problem pojawi się jednak w przypadku takich form, jak książki teleadresowe, które ze względu na objętość nie są już drukiem ulotnym. A także w odniesieniu do materiałów statystycznych, okazjonalnych jednodniówek, kaset audio i wideo, regulaminów... Wszystkie te formy dzieli tak wiele cech, że nie sposób — wydawałoby się — traktować ich razem, a jednak łączy coś niezwykle ważnego: osadzenie w określonym kontekście sytuacyjnym i użyteczność społeczna rozumiana jako służeńie doraźnym celom komunikacyjnym pewnej grupy ludzi.

Dlatego od kilku lat stosujemy w swoich praktykach badawczych termin *efemera* — *efemery* (singularis — pluralis)¹, który jest odpowiednikiem stosowanego

¹ O rozstrzygnięciach terminologicznych i oswojeniu pojęcia efemery w polszczyźnie (w odniesieniu do dokumentów życia społecznego) pisano w osobnym artykule (Śleziak, Olszewska 2020).

w polszczyźnie określenia *dokumenty życia społecznego*² i który wprost nawiązuje do terminu używanego na całym świecie mającego proveniencję grecką:

W literaturze anglojęzycznej dokumenty życia społecznego określane są jako *ephemera*, a słowo to jest formą liczby mnogiej greckiego *epheMERON* (*epi* — o, na, do; *hemera* — dzień), a więc dosłownie określenie to odwołuje się do czegoś, co trwa tylko jeden dzień. Jak piszą autorzy opasłej i rzetelnie przygotowanej publikacji *The Encyclopedia of Ephemeris*, określenie *epheMERIS* było używane już przez Greków do tytułowania swoich gazet, a *epheMERIDES* — do określenia takiej grupy dokumentów, jak kalendarze czy wspomnienia (Śleziak 2016: 16; zob. też Rickards 2000: v).

Znamienite anglojęzyczne wydawnictwa firmują wyniki badań i naukowych refleksji nad efemerami³, publikują książki związane z kolekcjonowaniem efemer na całym świecie⁴, wydają bogato ilustrowane przewodniki po efemerach związanych z konkretnym tematem⁵. Wyczerpującą i niezmiennie zachwycającą publikacją pozostaje *The Encyclopedia of Ephemeris* (Rickards 2000).

Chciałybyśmy, aby także na gruncie polskich badań powstała wyraźnie zarysowana przestrzeń na dyskusję o efemerach. Minęło już wiele lat od czasu, gdy Jan Muszkowski wprowadził pojęcie *dokumenty życia społecznego* (Firlej-Buzon 2013: 50), a także od jego słynnego zdania: „Zadrukowany świstek papieru może wywołać burzę dziejową” (Muszkowski 1951: 173–174). Przez ponad pół wieku diametralnie zmieniła się rzeczywistość wokół nas. Nie wydaje się już rozkładów jazdy i książek telefonicznych, przestano drukować sprawozdania. Niewiele osób wywołuje fotografie, niepewna jest przyszłość znaczków pocztowych i banknotów. Klepsydry informujące o śmierci rzadziej spotyka się na miejskich tablicach i słupach, a już zupełnie sporadycznie — na drzwiach klatek schodowych. Kampanie polityczne przenoszą się głównie do internetu i coraz rzadziej towarzyszy im agitacyjna ulotka, choć w przestrzeni miejskiej wieszają się jeszcze plakaty wyborcze, a częściej — wielkoformatowe billboardy. Jednak wciąż zarówno te współczesne, jak i dawne artefakty nie przestają ciekawić, szokować, zachwycać.

Jak wielu tematów mogą dotyczyć efemery, tak szerokie może być grono zainteresowanych, którzy o efemerach piszą i dyskutują. Ceniąc podejście interdyscyplinarne,

² O dawnych i współczesnych definicjach druków ulotnych — także z odniesieniem do angielskiego terminu *ephemeral materials* — pisze Aneta Firlej-Buzon (2013: 10–12).

³ Publikacja Kevina Murphy’ego i Sally O’Driscoll doskonale pokazuje ponadczasową refleksję nad materiałami pochodzącymi sprzed kilkuset lat. To także w tym tomie redaktorzy trafnie podsumowują istotę efemer: *This is the material reality of ephemeral texts: they were produced in vast quantities, they mattered very much at the moment they were distributed, and then they became rubbish* (Murphy, O’Driscoll 2013: 1). Wyjaśniają również potrzebę podjęcia interdyscyplinarnej refleksji nad efemerami: *The interdisciplinary re-integration of the study of ephemera attempted in this collection draws attention instead to the common elements of the material. What these disparate ephemeral objects share is a marginal position with respect to the kinds of works on which literary studies and art history have ordinarily concentrated. Indeed, the fact that many ephemeral objects convey meaning through both visual and literary means distinguishes them from the things that are at the cores of these academic disciplines* (Murphy, O’Driscoll 2013: 5).

⁴ Iskin, Salsbury 2020.

⁵ Znakomitą pozycją jest przewodnik po efemerach kulinarnych (Weaver 2010).

zorganizowałyśmy we wrześniu 2022 roku konferencję „Efemeryczne i trwałe — druki ulotne w dziejach i przestrzeniach komunikacji społecznej”. Gospodarzem konferencji była PAN Biblioteka Gdańska — miejsce nieprzypadkowe, ponieważ to właśnie tutaj w czerwcu 2018 roku odbyło się sympozjum „Niemieckie i polskie druki ulotne jako media kulturowej (przeciw-)pamięci. Tekst — pamięć — region”⁶, które dało początek współpracy gdańsko-wrocławskiej. Konferencja w 2022 roku zgromadziła 25 prelegentów reprezentujących różne dyscypliny i stworzyła jedną w swoim rodzaju przestrzeń do interdyscyplinarnej naukowej dyskusji. Teraz mamy przyjemność redagować 15 numer „Oblicz Komunikacji”, do którego zgłoszone zostały artykuły dotyczące zagadnień w różny sposób związanych z efemerami. Wszystkie te działania — organizacja konferencji i sympozjów, wydawanie publikacji — pozwalają tworzyć przestrzeń, w której możliwa jest wymiana naukowej refleksji przez osoby patrzące na zagadnienie efemer z wielu różnych perspektyw.

Tematyka artykułów prezentowanych w aktualnym numerze „Oblicz Komunikacji” zanurzona jest w trzech obszarach. Pierwszy z nich obejmuje refleksję nad efemerami w kontekście języka oraz działalności kulturalnej, literackiej i teatralnej. W ten obszar wpisuje się czworo autorów — Daniel Dzienisiewicz, Katarzyna Nowicka, Marcin Czerwiński, Alicja Kędziora — którzy piszą zarówno o skonwencjonalizowanych gatunkach druków ulotnych, takich jak afisz czy karta pocztowa, jak i o materiałach na wskroś efemerycznych, niedających się ująć w ramy genologiczne. Kolejne teksty łączy silne osadzenie opisywanych zagadnień w danym regionie, powiązanie poddawanych analizie efemer z małymi ojczyznami. Pisząc o Wolnym Mieście Gdańsku, Gdańsku tużpowojennym, a także Toruniu sprzed niemal 100 lat, autorom — Janowi Danilukowi, Anecie Kwiatkowskiej, Annie Klugowskiej — udało się uchwycić dawne realia, których obraz zachował się właśnie w efemerach. Trzy kolejne teksty poszerzają perspektywę spojrzenia, a ich autorzy — Aleksandra Oszczyda, Łukasz Grochowski, Waldemar Dymarczyk — udowadniają, że polityka, zarówno w wydaniu lokalnym, jak i globalnym, korzysta z efemer jako nośników informacji.

Autorzy odnoszą się do autentycznych wydarzeń, ważnych momentów w historii. Analizują je, wykorzystując wiedzę o wydawnictwach efemerycznych i dostosowując narzędzia oraz metody do opisywanej materii. Podobnie jak Hans Fallada uczynił kartki pocztowe centralną osią fabuły, tak druki ulotne są głównym obiektem zainteresowania autorów publikujących w 15 numerze „Oblicz Komunikacji”.

Oddajemy w Państwa ręce tom traktujący efemery jako przedmiot badań interdyscyplinarnych, z różnych perspektyw ujmujący potencjał drobnych artefaktów zanurzonych w kontekście społecznym. Mamy nadzieję, że to dopiero początek dalszych — bynajmniej nie ulotnych — dyskusji na temat efemer.

⁶ Sympozjum w 2018 roku zostało zorganizowane przez Instytut Filologii Germańskiej Uniwersytetu Gdańskiego, „Gedaniana” — Pracownię Badań nad Literackimi, Kulturowymi i Językowymi Obrazami Gdańska na Przestrzeni Wieków oraz PAN Bibliotekę Gdańską. Część artykułów pokonferencyjnych została zebrana w 41 numerze pisma „Studia Germanica Gedanensia” pod redakcją Andrzeja Kątnego, Katarzyny Lukas i Izabeli Olszewskiej (2019).

Bibliografia

- Czachur W. (2020), *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*, „Tekst i Dyskurs / Text und Diskurs”, nr 13.
- Czapnik G., Gruszka Z. (oprac.) (2011), *Podręczny słownik bibliotekarza*, Warszawa [PSB].
- Fallada H. (2011), *Każdy umiera w samotności*, przeł. D. Kuczyńska-Szymala, Katowice.
- Firlej-Buzon A. (2013), *Druki ulotne i okolicznościowe jako źródła do badań dziejów i kultury Dolnego Śląska lat 1945–1956*, Wrocław.
- Iskin R.E., Salsbury B. (red.) (2020), *Collecting Prints, Posters, and Ephemera. Perspectives in a Global World*, New York.
- Kątny A., Lukas K., Olszewska I. (2019), „Studia Germanica Gedanensia”, nr 41.
- Migoń K. (2006), *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe — wartości i funkcje*, red. K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław.
- Murphy K.D., O’Driscoll S. (red.) (2013), *Studies in Ephemera. Text and Image in Eighteenth-Century Print*, Lewisburg.
- Muszkowski J. (1951), *Życie książki*, Kraków.
- Rickards M. (2000), *The Encyclopedia of Ephemera. A guide to the fragmentary documents of everyday life for the collector, curator, and historian*, London.
- Śleziak M., Olszewska I. (2020), *Analiza wydawnictw efemerycznych — ujęcie lingwistyczne*, „Studia Linguistica”, nr XXXIX.
- Weaver W.W. (2010), *Culinary Ephemera. An Illustrated History*, Berkeley–Los Angeles–London.

Marta Śleziak
Aneta Kwiatkowska